Pasado y Memoria
ISSN: 2386-4745
Núm. 26, 2023, pp. 451-480
https://doi.org/10.14198/pasado.22790 *Estudios*

Monuments, escultures i museus en els espais històrics de la Batalla de l'Ebre. Les aportacions del Grup «Didáctica del Patrimoni» de la Universitat de Barcelona

Monuments, sculptures and museums in the historical sites of the Battle of the Ebro. The Contributions of the University of Barcelona «Heritage Teaching» Group

Rafael Sospedra-Roca
Universitat de Barcelona, España
rsospedra@ub.edu
https://orcid.org/0000-0003-2291-2003

Francesc Xavier Hernàndez-Cardona
Universitat de Barcelona, España
fhernandez@ub.edu
https://orcid.org/0000-0002-6907-2913

Isabel Boj-Cullell
Universitat de Barcelona, España
isabelboj@ub.edu
https://orcid.org/0000-0002-0336-9626

Mar Hernández-Pongiluppi
Escola Vapor Nou, Barcelona, España
marhpongiluppi@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3703-5851

Recibido: 19/09/2022
Aceptado: 26/10/2022

Cómo citar este artículo: SOSPEDRA-ROCA, Rafael *et al.* (2023). Monuments, escultures i museus en els espais històrics de la Batalla de l'Ebre. Les aportacions del Grup «Didàctica del patrimoni» de la Universitat de Barcelona *Pasado y Memoria,* (26), pp. 451-480, https://doi.org/10.14198/pasado.22790

©2023 Rafael Sospedra-Roca *et al.*

Este trabajo está sujeto a la licencia de Reconocimiento 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY 4.0).

Resum

La Batalla de l'Ebre (1938) va ser la més decisiva de la Guerra Civil espanyola. La desfeta de l'Exèrcit Popular va provocar l'ocupació de Catalunya i la victòria definitiva de les forces del general Franco sobre la República espanyola. Els vencedors van ubicar sobre el camp de batalla monuments per escenificar la seva victòria, però les accions de patrimonialització van tenir un desenvolupament limitat, mentre que la II Guerra Mundial i el seu desenllaç van obrir perspectives incertes per al règim del general Franco. La mort del dictador l'any 1975 va provocar canvis polítics a Espanya, i els espais històrics de la Batalla de l'Ebre van conèixer noves intervencions a l'entorn del seu patrimoni, subsidiàries dels imaginaris socials i polítics del procés de democratització. Nous monuments i instal·lacions museals convidaven a una interpretació de la batalla compatible amb l'imaginari de reconciliació desenvolupat pel nou règim constitucional. Dècades després dels combats, la batalla de l'Ebre continuava, però ara la pugna s'establia entre models i accions per fixar la memòria al territori, a partir d'intervencions patrimonials, museus, monuments i escultures. En el context d'emergència democràtica de principis del segle XXI, les iniciatives de la societat civil, sumades a les dinàmiques de recerca i socialització del coneixement impulsades en clau d'història pública i arqueologia pública, obrien noves perspectives en la recuperació d'una memòria republicana de la batalla. En aquest context destaquen les iniciatives del grup de recerca «Didàctica del Patrimoni» (DIDPATRI) de la universitat de Barcelona. L'estudi aproxima les diferents fases d'apropiació, en clau de memòria històrica, del camp de batalla de l'Ebre, i les iniciatives i casuístiques principals de patrimonialització generades, al seu entorn, en els diferents moments històrics.

Paraules clau: Batalla de l'Ebre; Monuments de guerra; Memòria històrica; Guerra Civil espanyola; Història Pública; Arqueologia pública; DIDPATRI (Didàctica del Patrimoni).

Abstract

The Battle of the Ebro (1938) was the decisive battle of the Spanish Civil War. The defeat of the Popular Army led to the occupation of Catalonia and to the final victory of General Franco's forces over the Spanish Republic. The victors placed monuments on the battlefield to stage their success, but patrimonial action had limited development while World War II and its outcome opened uncertain prospects for General Franco's regime. The death of the dictator in 1975 made political changes possible in Spain, and the historical spaces of the Battle of the Ebro, subsidiaries of the social and political imaginaries of the democratization process, met new interventions around their heritage. New monuments and museums invited an interpretation of the battle compatible with the imaginary of reconciliation developed by the new constitutional regime. Decades after the event, the battle of the Ebro continued, but now the struggle was established in terms of models and actions to fix memory in the territory, on the basisof heritage interventions, museums, monuments and sculptures. In the context of democratic emergence at the beginning of the 21st century, civil society initiatives added to the dynamics of research and socialization

of knowledge promoted in terms of Public History and Public Archaeology and opened new perspectives in the recovery of a republican memory of the battle. The initiatives of the research group «Didáctica del Patrimonio» (DIDPATRI) of the University of Barcelona stand out in this context. The study approximates the different phases of appropriation, in terms of historical memory, of the Ebro battlefield, and the main initiatives and casuistries of patrimonialization generated, in its surroundings, at different historical moments.

Keywords: Battle of the Ebro; War monuments; Historical memory; Spanish Civil War; Public History; Public Archaeology; DIDPATRI (Heritage teaching).

Finançament: Aquest treball s'enmarca en els següents projectes: Ministerio de Ciencia e innovación (Spain). EDU2016-76589-R. «Iconografía y recreación histórica en la didáctica del patrimonio. El caso de la Guerra Civil Española». (2016-2019); Ministerio de Ciencia, Innovación (Spain). PID2020-118615RB-100. «Desarrollo de perspectivas críticas a partir del patrimonio del conflicto en la formación del profesorado». (2021-2024).

La desigual memòria d'un camp de batalla

La batalla de l'Ebre, va ser un dels fets històrics més rellevants de la Guerra Civil espanyola (1936-1939). La victòria del bàndol facciós va esplanar la instauració d'un règim dictatorial que es va allargar durant decennis. Com moltes altres batalles, la de l'Ebre, va generar memòries en les persones, petjades en el paisatge i artefactes commemoratius que es van manifestar, de diferents maneres, en la mesura que passava el temps i noves cosmovisions mediatitzaven la percepció del passat. Hi ha, en aquest sentit, un problema en escatir com s'ha manifestat la memòria de la batalla de l'Ebre en els períodes que van seguir, i no solament en funció de l'evolució dels estudis històrics o arqueològics, sinó també a partir de com van anar canviant les polítiques commemoratives públiques que, amb finalitats «educatives» o «cíviques», es materialitzaven en monuments, museus o espais de memòria. Al respecte, la hipòtesi que sosté el present treball, és que els programes de monumentalització i museïtzació de la batalla, des del mateix 1938 en endavant, han estat febles i desiguals i, al capdavall, subsidiaris de les conjuntures polítiques. De resultes la memòria republicana va resultar particular i sistemàticament minoritzada, i solament es va començar a recuperar entrat ja el segle XXI.

El record de la Batalla de l'Ebre aviat esdevingué incòmode per als mateixos franquistes en el context de la victòria aliada del 1945, i va continuar essent un tema delicat en una Transició espanyola mediatitzada per les herències del franquisme. De fet, a principis del segle XXI, la pugna pel control de la memòria de la batalla continuava encara molt viva. En aquest context,

l'objectiu del treball que es presenta, demanava analitzar el pes real, en cada període, de les intervencions commemoratives materials, en el camp de batalla, per tal de comprovar si, realment, les accions de memòria havien estat més o menys febles. Altrament, l'estudi s'integrava com a meta-projecte, és a dir, com a projecte de projectes, en les activitats de recerca històrica, arqueològica i patrimonial que el grup de recerca «Didàctica del Patrimoni» (DIDPATRI) de la Universitat de Barcelona va desenvolupar al voltant de la Batalla de l'Ebre, des del 2005 en endavant.

En els projectes desenvolupats, pel grup DIDPATRI, aquesta línia de recerca es va incardinar en una dinàmica d'història pública i d'arqueologia pública, en tant que, en la mesura que es desenvolupaven els processos de generació de coneixement, també s'implementaven iniciatives de memòria en una perspectiva cívica. En aquest sentit, la recerca que es presenta no és lineal, sinó transversal quant a espai i temps. Està construïda a partir de diferents projectes, en els quals els investigadors han incidit directament en el problema, tot promocionant i construint accions de memòria. La metodologia utilitzada, més enllà de la pròpia de la recerca històrica i arqueològica, també ha considerat la recerca qualitativa etnogràfica, així com les aportacions de la didàctica de la història i de les tecnologies museogràfiques. Al seu torn, els objectius d'aquesta recerca transversal no solament se centren a establir quines han estat, en cada període, les dinàmiques respecte a l'objecte d'estudi (les intervencions commemoratives o interpretatives en el camp de batalla), sinó que han considerat també el disseny i experimentació de prototipus i artefactes per incidir en les polítiques de memòria.

El final de la República espanyola

El 25 de juliol de 1938 les forces de l'Exèrcit Popular de la República espanyola van creuar l'Ebre. L'ofensiva pretenia alleujar la pressió franquista sobre València. Els dirigents republicans confiaven que l'enfrontament de França i el Regne Unit contra Alemanya era imminent. El març de 1938 s'havia produït l'*Anschluss*, i per l'abril, els nazis amenaçaven Txecoslovàquia. Hom considerava la possibilitat d'un enfrontament generalitzat imminent. En aquest context, l'ofensiva a l'Ebre es podia convertir en la primera batalla de la Segona Guerra Mundial; i una República espanyola, alineada amb França i el Regne Unit, podia sortir beneficiada. Tenint en compte aquestes variables, l'ofensiva es va plantejar amb un doble objectiu polític i militar.

Les forces republicanes van iniciar el seu atac amb entusiasme. L'èxit del pas de l'Ebre i els primers avenços fins a Gandesa (Tarragona) van donar esperances. Tanmateix, l'ofensiva va quedar frenada 48 hores després. L'Exèrcit

Popular va passar a la defensiva, i durant tres mesos va lliurar una duríssima batalla (Tagüeña, 1973; Martínez-Bande; 2008; Henríquez Caubin, J., 2009; Hernández, Rubio, 2017). D'altra banda, no es va donar el context polític imaginat pels dirigents republicans. A finals de setembre, el Pacte de Munic, va suposar la sentència de mort de Txecoslovàquia, i de manera indirecta, la liquidació de la República espanyola. El conflicte europeu s'ajornava una vegada més i la República quedava sense opcions internacionals. Tot i la derrota republicana, la Batalla de l'Ebre va adquirir protagonisme en l'imaginari internacional, ja que el caràcter èpic dels combats esdevingué una icona de la lluita antifeixista.

En teoria, el bàndol franquista hauria d'haver exaltat la victòria amb una propaganda massiva. Tanmateix, la memòria oficial sobre la batalla va ser discreta. La victòria havia estat molt costosa i la magnificació del triomf conduïa, de manera indefectible, a la valoració de la resistència republicana. La victòria de l'Ebre era reconeguda com a tal, però no es construiria memòria rellevant al seu entorn: ni grans monuments, ni museus, ni films, ni documentals…

Escenificació de la victòria?

En iniciar-se la II Guerra Mundial es va confirmar la neutralitat d'Espanya, ja que la bel·ligerància hagués exigit a Alemanya un esforç per garantir la seguretat de la península Ibèrica. Aquesta situació singular va implicar, alhora, un ritme desigual quant a l'escenificació de la victòria franquista que quedava demostrada, sense necessitat de propaganda, per la repressió contra els vençuts. La repressió resultava més eficaç, com a instrument propagandístic, que els monòlits o les escultures.

En qualsevol cas, també es va iniciar una campanya de promoció dels símbols de caràcter feixista, i que va respondre més a iniciatives locals que a una acció planificada dels aparells de l'estat. Els noms dels carrers de pobles i ciutats van canviar per donar homenatge als vencedors. Una infinitat de làpides, creus i memorials, aixecats a l'interior o a l'exterior de les esglésies, recordaven els noms dels caiguts a causa de la repressió republicana. El símbol del jou i les fletxes es va multiplicar arreu, en els termes municipals i en les façanes d'ajuntaments. Tanmateix, els programes iconogràfics amb inclusió d'elements figuratius van ser molt escassos. Certament que el 1940, Franco va manifestar la voluntat d'aixecar un monument faraònic per eternitzar la victòria: el «Valle de los Caídos» (Preston, 2011; Box, 2010; Rodrigo, 2008). Però aquesta iniciativa només es va materialitzar anys més tard, quan el règim es va considerar finalment apadrinat pels EUA en el context de la guerra freda.

A la postguerra espanyola les dinàmiques d'escenificació de la victòria es van donar, més en l'entorn civil que en el militar. Els monuments aixecats en honor de les batalles guanyades, d'herois sacrificats o de grans generals van ser relativament escassos. Probablement, la moderació venia dictada pel desenvolupament incert de la II Guerra Mundial. En cap cas no es va seguir el model de referència francès, que havia generat la monumentalització dels camps de batalla de la I Guerra Mundial (Nora, 1992; Winter, 2014; Sherman, 2001). Aquesta opció implicava cementiris de guerra, temples, osseres i memorials –com el de Douamont a Verdún–, o monuments singulars –com els de Vimy o Thiepval–. No hi va haver a Espanya ni grans monuments funeraris, ni cementiris militars. Els morts van ser conscientment desapareguts, disseminats, o retornats als seus llocs d'origen o inhumats en fosses anònimes, o als cementiris municipals. Finalment, les restes esquelètiques de milers de soldats, identificades o no, van ser exhumades i dipositades al «Valle de los Caídos». Els rastres de la mort i els mateixos morts, simplement, van desaparèixer, i l'ocultació de la mort va contribuir a retallar els processos de dol, i a diluir la memòria sobre la base d'impedir referents físics, paisatgístics o commemoratius. (Mir, 2013; Sallés, López 2007).

A molts dels espais de memòria dels camps de batalla francesos els conjunts escultòrics van adquirir un gran protagonisme –com a Beaumont Hamel (Picardia/Somme), o a Fleury (Lorena/Mosa)– i van implicar un procés de museïtzació dels camps de batalla. A França, Verdum va ser el cas més rellevant; però també Vimy; així com diversos espais del Somme que comptaven, fins i tot, amb propostes de turisme cultural (Guide Michelin, 1920). Alhora als EUA també es va generar experiència quant a museïtzació de camps de batalla, amb casos tan emblemàtics com el de Gettysburg (Craven, 1982). En aquests espais, la presència d'elements esculturals de caràcter figuratiu i realista va ser molt potent, en tant que eren de fàcil comprensió i complien una funció didàctica.

Al seu torn, en bona part dels municipis francesos es van aixecar obeliscs, o van col·locar escultures figuratives en memòria dels «enfants morts pour la patrie», que adquirien rellevància quant a escenificació de la memòria. Segons els casos, les peces mostraven una al·legoria de la República o de la Victòria (soldats caiguts sacrificats, soldats triomfants, soldats protectors…). Però l'opció escultural figurativa no es limitava a França, també tenia un gran protagonisme als memorials britànics, canadencs o nord-americans (Wingate, 2017; King, 2014). Aquesta tradició es va perpetuar, després de la II Guerra Mundial (Lowe, 2020) i en els conflictes que van seguir. Al respecte

els memorials de la guerra de Corea i del Vietnam a Washington, són molt representatius (Heller, 2010; Ratjar, Franks, 2015).

La pràctica seguida per l'administració franquista quant a opcions de memòria, no es va inspirar als països contendents de la I Guerra Mundial. Les intervencions van ser de baix perfil, impulsades per les administracions locals, i descartant una iconografia escultural, costosa que, ubicada en territoris de fidelitat incerta, podia ser considerada com un referent de barbàrie. Resultava molt més viable un model de memòria basat en plaques o monòlits, que exhibissin escrits amb noms, i símbols, abstractes per definició.

En la mesura que el règim franquista es va consolidar, es van iniciar operacions de memòria més potents. La majoria dels grans monuments es van aixecar a partir del 1947, quan va quedar clar que els aliats no intervindrien per restablir la democràcia a Espanya. És a partir d'aquest moment que Franco va impulsar sense por, la construcció de la seva fantasia monumental: el «Valle de los Caídos»; inaugurat el 1959 (Morcillo, 2013), i que s'ha d'interpretar en un context de nacionalcatolicisme. De fet, no es va atrevir a aixecar un monument explícitament feixista, i va buscar una coartada de caràcter religiós. L'artefacte constava d'una basílica i una creu de 150 metres d'alçada. A la base es van erigir escultures colossals, que no representaven soldats, sinó els quatre evangelistes. La basílica subterrània comptava amb una ossera gegantina, on es van dipositar, amb poc ordre, les restes esquelètiques de milers de combatents procedents de l'exhumació de fosses de tot l'Estat.

Les propostes figuratives

Amb el franquisme consolidat per la guerra freda es van aixecar nous monuments, com el gran monòlit, erigit a Barcelona, en memòria de José Antonio Primo de Rivera –construït el 1964–, o el gran monument dedicat a la victòria de l'Ebre –aixecat a Tortosa també el 1964–. És en aquest període quan s'accelera el culte al «Caudillo» a partir de la producció d'escultures eqüestres que, de fet, constitueixen l'únic programa iconogràfic desenvolupat pel règim. La majoria es van col·locar en un període tardà: la de Saragossa, el 1948; la de Madrid, el 1959; la del Castell de Montjuïc de Barcelona, el 1963; la de València el 1964; la de Santander, el 1964; la del Ferrol, el 1967. L'única excepció va ser l'erigida a Toledo el 1942. La ratxa d'intervencions del 1964 s'explica, d'altra banda, perquè el règim va fer una gran campanya propagandística –anomenada «25 años de paz»– amb motiu del 25è aniversari de la fi de la guerra civil.

Més enllà de les imatges eqüestres de Franco, la producció de monuments figuratius va ser escassa. A Barcelona només es van col·locar tres

peces escultòriques rellevants (Subirachs, 1989). La primera, del 1940, es va ubicar al fossat de Santa Helena del Castell de Montjuïc; era una escultura de bronze, jacent, realitzada pels germans Miquel i Llucià Oslé. El segon element escultòric va ser una peça reciclada de Frederic Marés dedicada a la Victòria; col·locada el 1940 al peu de l'obelisc de la plaça del «Cinc d'Oros». La tercera aportació va ser una obra de Josep Clarà, integrada a la columnata del monument dedicat a «Los caídos», ubicat el 1951 davant del Palau de Pedralbes. En qualsevol cas, la presència d'aquestes tres escultures, que estilísticament seguien la senda del noucentisme català, semblava més producte de la improvisació que de la planificació d'un programa iconogràfic. I més enllà dels elements escultòrics de Barcelona, els ubicats a altres zones catalanes van ser irrellevants, amb l'excepció de l'escultura d'un requetè moribund col·locada vora l'Abadia de Montserrat el 1963 i retirada el 2022.

En teoria, els espais històrics de la batalla de l'Ebre haurien d'haver comptat amb un programa memorialista, amb elements monumentals i esculturals, ja que era «la gran batalla» que havia decidit el desenllaç de la guerra; però l'escenificació de la victòria sobre el terreny fou pràcticament inexistent. En un primer moment, durant la postguerra immediata, les intervencions es van limitar a discrets memorials d'unitats militars franquistes, alemanyes o italianes. Els monuments més rellevants van ser els dedicats a la IV Divisió de Navarra (Casanova, 2000; Vilarrubias-Solanes,1995) i a la Sisena Bandera de la Legió. Al camp de batalla també es van col·locar cenotafis dedicats a pilots o combatents alemanys. Amb el temps algunes de les làpides van ser robades o van desaparèixer (Bono, Guixé, 2010). Els conjunts monumentals amb una certa consistència van ser limitats. El 1953 es va ubicar un obelisc al Coll del Moro (Gandesa, Tarragona), on havia estat el lloc de comandament del General Franco. Als anys seixanta del segle XX, els excombatents carlins del Terç de Nostra Senyora de Montserrat van aixecar una creu a de Quatre Camins (Vilalba dels Arcs, Tarragona), en memòria dels seus combatents. En un promontori proper, l'anomenada Punta Targa, els mateixos carlins van ubicar una làpida en memòria dels seus enemics i van construir una ossera per dipositar les restes esquelètiques dels soldats que sovint sorgien als camps de la zona.

El monument franquista més espectacular es va construir el 1964 a Tortosa. La peça consistia en una escultura-monòlit d'acer, amb dues puntes piramidals, que aconseguia un total de 45 metres sobre el nivell del riu (Figura 1). El conjunt, obra de Lluís Maria Saumells (Baixeras Sastre, 2007), responia a una estètica contemporània, expressionista. A l'extrem superior hi havia l'al·legoria a un soldat franquista que sostenia un estel. Coronant

la piràmide més baixa, una àliga, amb les ales obertes, portava un víctor, que representava la victòria franquista. Tenint en compte els referents de l'època (Lowe, 2020), l'adopció d'un estil avantguardista per a l'execució del monument va ser sorprenent. Als anys 50 i 60, i en el context de la guerra freda, diferents tendències pugnaven pel que fa a la realització de monuments memorialístics. Els països del Pacte de Varsòvia mantenien opcions de realisme socialista; contràriament, al voltant de l'Aliança Atlàntica les opcions figuratives compartien protagonisme amb propostes més abstractes (Benton, 2017). Probablement, la recerca d'una estètica avançada, que també es donava a nombroses intervencions arquitectòniques (Cirici Pellicer, 1977), responia a la voluntat del franquisme d'exhibir-se, amb trets de modernitat, davant les potències occidentals.

1. Monument a la Batalla de l'Ebre. Tortosa (1964) (Arxiu DIDPATRI-UB)

El monument de Tortosa va quedar afectat per la Llei de Memòria Històrica del 2007, però la seva retirada es va endarrerir. Va haver un ampli debat entre els partidaris del manteniment i els de la retirada del monument (Sospedra-Roca; Hernàndez-Cardona (eds), 2022). Finalment, el 2016 l'alcalde va decidir convocar un referèndum entre els veïns, que van votar a favor del manteniment del monòlit. Tanmateix, el govern autonòmic, seguint les directrius de la Llei de Memòria Històrica, va preparar el desmantellament. Davant aquesta tessitura els sectors partidaris de la conservació van apel·lar a la judicatura. El juliol del 2021 un jutge va ordenar la paralització de la retirada.

De l'exposat anteriorment i a tall de síntesi podem constatar que els monuments rellevants ubicats a l'Ebre, i relacionats amb aspectes militars de la batalla van ser escassos (Taula 1).

TAULA 1. BATALLA DE l'EBRE. MONUMENTS RELLEVANTS DE CARÁCTER MILITAR.	
Tortosa. Monument a la Batalla de l'Ebre	1964. Gran conjunt escultural-monumental. En el 2022 encara mantenia la seva ubicació original.
Gandesa. Obelisc i conjunt del Coll del Moro	1953. Monòlit amb un escut d'Espanya amb l'àliga de Sant Joan. Retirat per l'administració autonòmica el 2017.
Horta d'Ebre. Monument al CTV.	1939. Monument al CTV, poc rellevant. Peanya de pedra amb una inscripció i un escut de la divisió *Littorio*. Retirat el febrer de 2019.
Caseres. Creu i làpida	1939. Làpida dedicada als soldats italians amb inscripció i creu. Destruïda per nacionalistes catalans el 6 d'agost de 2021.
Gandesa. «The Pimple» (Cim de la Mort).	1939. Monument dedicat a la Sexta Bandera de la Legió, Destruït parcialment per accions antifeixistes
La Fatarella. Cenotafi	1939. Cenotafi. Placa de bronze dedicada al tanquista alemany Gustav Trippe
Les Camposines. Cenotafi	1939. Placa de pedra gravada dedicada a l'aviador de la Legió Còndor, Gerard Pach
Gandesa (CEBE). Cenotafi	1939. Placa de pedra gravada dedicada a l'aviador de la Legió Còndor Heinz Willer
La Fatarella. Monòlit.	1938. Monòlit de pedra, amb baix-relleu de creu llatina. Dedicat a la IV División de Navarra. Parcialment destruït per nacionalistes catalans el desembre del 2018.
Prat de Comte. Monòlit	1938. Monòlit de pedra, amb baix-relleu de creu llatina. Dedicat a la IV División de Navarra. Parcialment destruït per nacionalistes catalans el desembre del 2018.
Vilalba dels Arcs. Creu.	1960. Creu del Terç Carlí Na. Sra. De Montserrat. Parcialment destruït per nacionalistes catalans el desembre del 2018.
Vilalba dels Arcs. Ossari i placa	1960. Ossari i placa Posició punta Targa. Parcialment destruït per nacionalistes catalans el desembre del 2018.

En una perspectiva patrimonial més àmplia, i al marge dels monuments, cal destacar l'absència d'estructures militars rellevants, de caràcter monumental, vinculades al camp de batalla. Les intervencions poliorcètiques es van concretar en quilòmetres de trinxeres que, durant la postguerra, van anar desapareixent. Les fortificacions de formigó, van ser escasses i es van limitar a algunes desenes de fortins (Sospedra, Feliu, Wilson, Sebares, Hernàndez-Pongiluppi, 2018). Un dels pocs espais que es conserven, de caràcter arqueològic monumental, són les ruïnes del Poble Vell de Corbera d'Ebre, protegides per llei des del 1992.

El retorn dels perdedors

Durant decennis els espais de la batalla de l'Ebre van ser llocs d'oblit on els vençuts no van poder explicitar la seva memòria. Només va haver-hi una excepció, un petit memorial que havien aixecat, en plena batalla, els oficials de la XV Brigada Internacional. Es tractava d'una piràmide escalonada, de formigó, on constaven els noms dels oficials morts fins al moment. El monument, ubicat en una zona poc accessible de la Serra de Pàndols, a la Vall Closa (Pinell de Brai), va romandre ocult gràcies a la complicitat de la gent del lloc, i constitueix un cas excepcional de memòria i resiliència (Figura 2). L'absència de monuments dedicats als combatents de l'Exèrcit Popular a Espanya, per raons òbvies, contrastava amb la proliferació de memorials republicans ubicats a diferents països europeus i americans (Colin, Alexander, Gorman, 1996).

La mort del dictador el 1975 va obrir un compàs d'espera en temes de memòria en tant que va finalitzar el monopoli franquista en temes de memòria. L'anomenada «transició» espanyola, a diferència d'altres països amb experiències feixistes (Alemanya i Itàlia…), no va generar una demanda de responsabilitats. La nova Espanya es va caracteritzar per l'adopció d'estructures democràtiques formals però, també, per la pervivència de persones, cultures i institucions del règim anterior. Això va generar un procés d'ingravidesa històrica, que va obviar la reflexió sobre un passat incòmode que podia donar arguments per impugnar el procés de transició i les seves institucions.

2. Monument a la XV Brigada en Serra de Pàndols (1938) (Arxiu DIDPATRI-UB)

Els límits eren clars: pacte de llibertat política a canvi d'amnèsia respecte a les atrocitats derivades del cop d'estat del 1936, imputables majoritàriament als franquistes, però també amb casos al sector republicà (Preston, 2011). La imatge dominant de la Guerra Civil, generada en el context de la transició, va seguir els principis que, el 1972, va marcar la doctrina de Reconciliació Nacional impulsada pel PCE (Partit Comunista

d'Espanya) en el seu VIII congrés (Pacte per la Llibertat); i que propugnava fer tabula rasa del passat (Molinero, 2007). Sectors de les esquerres implicats en atrocitats com les del 1936 (Preston, 2010), també estaven objectivament interessats en què la liquidació de la dictadura no impliqués la demanda de responsabilitats.

A la pràctica, aquestes posicions es van concretar en un imaginari expiatori: «la Guerra Civil va ser culpa de tots», «va ser una lluita entre germans», «tots van patir», «tots tenien les seves raons», «tots van cometre excessos», «hem de retre homenatge a tots igual»… Aquest nou imaginari va dominar en els mitjans de comunicació i els entorns intel·lectuals, i va generar discursos aparentment neutrals i equidistants, però fonamentalment acrítics. El que havia estat un cop antidemocràtic, que va propiciar una situació de barbàrie, va passar a considerar-se com una desafortunada disputa entre germans corresponsables.

En qualsevol cas, després de la mort del dictador la situació va començar a canviar, també als espais històrics de l'Ebre. Alguns ajuntaments i administracions van retirar símbols feixistes i noms de carrers, o van impulsar accions de memòria. Així, el 1978 es va col·locar un primer monument a iniciativa d'ADAR (Associació d'Aviadors de la República) a Gandesa. S'estructurava a partir d'un gran bloc de pedra, al centre del qual un medalló de bronze mostrava una al·legoria de l'aviació de guerra (un Ícar caigut sostingut per una figura alada femenina). El text deia: «Batalla de l'Ebre. 25-7-1938 al 16-11-1938. 40è aniversari. En homenatge a tots els que van morir a la Guerra Civil Espanyola. 1936-1939. Agost 1978».

Anys més tard, el 1987, l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó 41 es va plantejar aixecar un memorial per la pau a la Punta Alta de la Serra de Pàndols, que havia estat escenari de terribles lluites (Caralt, 2017). La construcció del monument, de dimensions notables, va suposar un esforç èpic finançat per particulars i aportacions de les administracions. Les obres van finalitzar el 1989. La proposta consistia en una pedra cúbica enorme, d'un metre d'aresta, que reposava sobre una gran plataforma, també de pedra. A la cara principal del cub hi havia un baix relleu amb un colom de la pau, amb les ales esteses i una branca d'olivera al bec. Una frase presidia el conjunt: «La Lleva del Biberó 1941. A tots els que varen combatre a la batalla de l'Ebre». Tot i que construït a iniciativa dels excombatents republicans es tractava d'un monument dedicat a tots els soldats que hi havien participat, i a favor de la idea de la pau. Era, doncs, un monument congruent amb el discurs establert, que lamentava les morts i que, a força d'una invocació a la pau, convidava a oblidar responsabilitats. En qualsevol cas, el monument es va entendre com una proposta formulada des del republicanisme democràtic (Figura 3).

3. El «Dau», monument a la pau. Punta Alta de Pàndols (1998) (Arxiu DIDPATRI-UB)

El cub de Pàndols va ser la intervenció més ambiciosa del període post-franquista a l'Ebre, però no l'única. El 1988 el poeta català Joan Brossa treballava per commemorar el 50è aniversari de la batalla (Brossa, 2001). Brossa va optar per un poema visual: «La Bota»; que es formalitzava a partir d'una xapa de ferro amb el perfil d'una bota militar. La peça representava l'opressió i la violència que havia perpetrat Franco contra Catalunya. La denúncia explicitada per Brossa, implicava, també, un pas que anava més enllà de les doctrines d'expiació. El monument es va col·locar a la plaça del Poble Vell de Corbera d'Ebre, un entorn urbà destruït durant la batalla. Tanmateix, aquesta reacció simbòlica arribava amb retard: deu anys després de l'aprovació de la Constitució espanyola i tretze anys després de la mort del dictador.

El 1992 la Generalitat de Catalunya va declarar que les ruïnes del Poble Vell de Corbera d'Ebre eren un bé cultural d'interès nacional (BCIN). Tot el conjunt passava a considerar-se com un «monument per la pau». Això va implicar una certa protecció de les ruïnes i va obrir la possibilitat de noves iniciatives de memòria. La intervenció «Abecedari de la Llibertat», formalitzada entre 1995 i 1997, també es va plantejar en clau de «monument per la pau». Es van ubicar a les ruïnes un total de 27 instal·lacions de diferents artistes; una per cada lletra de l'abecedari, alhora escriptors i poetes van desenvolupar escrits per a cadascuna de les lletres. Es pretenia que la

intervenció fos una exaltació al diàleg i la cultura de la pau. En qualsevol cas, la proposta, encara que duta a terme sobre un escenari bèl·lic, difícilment es pot considerar com un monument memorialista de la batalla (Duch, 2019). A l'interior del recinte del Poble Vell es van ubicar també altres propostes, com el monument-instal·lació dedicat a les Brigades Internacionals de l'artista José Luis Terraza, erigit el 2000.

Una altra de les intervencions rellevants, de finals del segle XX, es va implementar a prop de l'alt dels Aüts (Faió, Saragossa). L'agost del 1998, amb motiu del 60è aniversari de la batalla, es va inaugurar un monument commemoratiu, de dimensions considerables, dissenyat per l'artista Javier Torres. La peça, composta per volumetries de pedra i formigó. Sengles plaques de ferro en català i castellà deien: «Als que van perdre, que van ser tots» (Besolí, Gesalí; Hernàndez; Íñiguez; Luque, 2005).

L'hegemonia de l'equidistància

L'interès pel camp de batalla de l'Ebre va anar en augment a finals del segle XX, i de resultes es va produir un complex procés de patrimonialització en el qual van participar i competir actors de la societat civil, partits polítics, investigadors i el mateix govern autonòmic. El 1998-1999 afeccionats i col·leccionistes van crear el CEBE: Centre d'Estudis de la Batalla de l'Ebre de Gandesa (que el 2011 va passar a anomenar-se Museu Memorial de la Batalla de l'Ebre de Gandesa). El centre va exhibir, a les antigues escoles de Gandesa, una rellevant col·lecció de material bèl·lic. Alhora l'interès per la consideració i protecció del camp de batalla es va fer palès l'any 2000, quan una campanya de protesta ciutadana, liderada pel GEPEC (Grup d'Estudi i Protecció dels Ecosistemes Catalans), per sectors acadèmics de la Universitat de Barcelona, i nombroses entitats de la societat civil, va aconseguir aturar la ubicació de sengles parcs eòlics a les serres de Pàndols i Cavalls.

A principis del segle XXI l'imaginari de la Guerra Civil Espanyola va començar a canviar en tant que moviments de recuperació de la memòria històrica van guanyar protagonisme. Les administracions van intentar canalitzar les noves sensibilitats, procurant que l'interès sobre el conflicte no impliqués una impugnació del model polític de la transició. En aquest context la Generalitat, governada per la coalició Convergència i Unió (que agrupava regionalistes i cristianodemòcrates), va començar a prendre iniciatives per tutelar actuacions sobre els espais històrics de la Batalla de l'Ebre. Una de les primeres iniciatives la va prendre l'IDECE (Institut de Desenvolupament de les Comarques de l'Ebre) vinculat a la Generalitat. Es

va encarregar a la Universitat de Barcelona la realització d'un estudi, amb caràcter de Pla Director, que orientés decisions al voltant del patrimoni de la batalla (Hernàndez, 2000). Així i tot, el document resultant no va ser considerat, en tant que recomanava la protecció de les serres de Pàndols i Cavalls, just en el moment en què l'administració autonòmica plantejava ubicar parcs eòlics en aquests espais naturals.

El moviment següent va ser la creació, amb suport de la Generalitat, d'un instrument que permetés controlar la memòria de la batalla i la gestió dels seus espais de manera congruent amb els interessos, generals i locals, de la coalició de govern. És a dir, va començar la patrimonialització (Duch-Plana, 2019; Vinyes, 2018). Amb aquesta finalitat es va crear, el 2001, el COMEBE (Consorci Memorial Espais de la Batalla de l'Ebre) que agrupava els ajuntaments de la comarca de la Terra Alta governats per Convergència i Unió: Batea; Pinell de Brai; la Fatarella; Vilalba dels Arcs; i un ajuntament, Corbera d'Ebre, governat per una agrupació propera a Iniciativa per Catalunya (postcomunistes). El Consorci havia de donar a conèixer la casuística de la batalla de l'Ebre i gestionar-ne el patrimoni. Gandesa, amb un govern proper a ERC (Esquerra Republicana de Catalunya), no es va integrar al Consorci.

El COMEBE va obtenir recursos que es van invertir en la creació, entre el 2008 i el 2010, d'una xarxa de centres d'interpretació ubicats en els municipis propers al govern (Martín, 2011). Els centres construïts van ser: «115 dies», a Corbera d'Ebre; «Soldats a les trinxeres», a Vilalba dels Arcs; «Hospitals de sang», a Batea; «Les veus del front», a Pinell de Brai i «Internacionals a l'Ebre», a la Fatarella. El COMEBE va acabar plenament integrat –explícitament a partir del 2019–, a l'administració autonòmica, a la Direcció General de Memòria Democràtica, vinculada al Departament de Justícia (no al de Cultura) de la Generalitat, i es van sumar nous ajuntaments a la seva estructura: Flix, Gandesa, l'Aldea, Xerta, Caseres, Bot, Campredó, la Pobla de Massaluca, Ascó i Amposta.

Tanmateix, la iniciativa política de construcció dels centres d'interpretació no va ser exitosa. Només un dels centres, el de Corbera d'Ebre, el més generalista, es va poder mantenir obert aprofitant la sinergia d'atracció que oferia el Poble Vell i la seva bona posició sobre la carretera N-420. La resta dels centres van haver de tancar, de manera intermitent, per manca de visitants i de recursos de manteniment. A partir del 2020, els centres s'obrien ocasionalment a demanda de grups significatius d'usuaris. D'altra banda, les exposicions, amb una museografia desigual, van generar poques expectatives. Altrament, el missatge de les exposicions, ancorat en un discurs

expiatori basat en les maldats òbvies de la guerra i en l'equidistància entre tots dos bàndols, tampoc va ajudar. La invocació genèrica a la pau i l'ocultació de la guerra limitava la presentació de variables militars, aspecte absolutament imprescindible quan allò que es tractava d'explicar era, precisament, un xoc bèl·lic.

El COMEBE va aconseguir ubicar al mapa punts de la Batalla de l'Ebre, va ordenar i gestionar espais a l'aire lliure, i va liderar la construcció d'un ossari, de petites dimensions, a Sant Bartomeu de les Camposines. Tot i això, concebut com una estructura burocràtica que operava al marge, i sovint en contra, de la societat civil i de les estructures de recerca, va ser incapaç de liderar la recuperació del camp de batalla. No va impulsar la investigació arqueològica, ni la històrica; no va generar publicacions, ni de recerca, ni de socialització; va ser incapaç d'establir un programa de recuperació de restes esquelètiques i va tolerar els excessos de les empreses elèctriques quant a destrucció del paisatge històric. La «monumentalització» del COMEBE es va limitar a la col·locació de faristols informatius; no es van aixecar monuments ni memorials significatius.

Temps de canvi

A començaments del segle XXI l'hegemonia de l'equidistància i de l'ocultació del passat va patir crítiques contínues. Tot i els esforços del sistema d'apartar la història del pensament polític, les pressions no cessaven. La primavera del 2003 investigadors de la Universitat de Barcelona i de la Universitat Rovira i Virgili, van demanar autorització per excavar la fossa d'Albinyana (Tarragona), on presumptament havia restes de nombrosos soldats republicans (Íñiguez, Santacana, 2003), però el permís de la Generalitat no va arribar. Tanmateix amb l'arribada dels «governs tripartits» a Catalunya, a finals del 2003, es va preparar i promulgar la denominada Llei de Fosses (Llei 10/2009, de 30 de juny, sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista, i la dignificació de les fosses comunes), que obria nous horitzons. Alhora el 2007, el parlament espanyol, va posar en marxa la Llei de Memòria Històrica (Llei 52/2007) (Guixé, Alonso, Conesa, 2019), que implicava noves regles de joc. A Catalunya la Llei de Fosses, que transferia tota la responsabilitats a la Generalitat va tenir poc recorregut atès que els governs que van seguir, a finals del 2010, es van limitar a no actuar i fins tot a desactivar polítiques de memòria que implicaven projectes de recerca amb les universitats.

El 2011 la Generalitat va mantenir un enfrontament dur amb arqueòlegs de la Universitat de Barcelona i del CSIC (Consell Superior d'Investigacions Científiques) que de manera casual havien localitzat les restes d'un combatent republicà (González-Ruibal, 2012). Les restes esquelètiques van ser requisades i es va impedir que els investigadors desenvolupessin la seva tasca. A la pràctica la Generalitat va bloquejar, per conflictiva, qualsevol investigació sobre restes esquelètiques de la Guerra Civil (Hernández, 2018). Fins al 2017, en un nou context polític, i a iniciativa del conseller de la Generalitat Raül Romeva, no es van iniciar treballs d'excavació de fosses i similars, i, així i tot, les intervencions que es van fer els anys que van seguir es van caracteritzar per una gairebé nul·la política de comunicació de resultats. D'aquesta manera, a tall d'exemple, intervencions rellevants com les de la fossa de la Masia de Santa Magdalena de Baix, a Mora d'Ebre (Tarragona), no van comptar amb accions de divulgació i comunicació paral·leles.

En qualsevol cas, al llarg del segon decenni del segle XXI, es donaven dinàmiques de transformació que no eren alienes a la situació política. L'Estat espanyol del 78, patia crisis constants que no eren alienes a la seva singular naturalesa. A banda s'hi afegien els desajustos de la societat catalana, que es van materialitzar l'octubre del 2017. Els nous desafiaments provocaven, alhora, mirades cap a la història que podien ajudar a entendre i interpretar el present. En aquest context de canvi, les iniciatives museístiques entorn de la batalla de l'Ebre no cessaven.

A l'antic aeròdrom republicà dels Monjos, que va tenir un gran protagonisme en la batalla de l'Ebre, es va constituir, el 2011, el CIARGA (Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria) dissenyat per la Universitat de Barcelona i gestionat per l'ajuntament de la localitat (Hernández-Cardona, F. X., Rubio-Campillo, X., Besolí, A., Íñiguez, D., Sospedra, R. 2019). També a la Sénia (Tarragona), a l'antic aeròdrom, s'aixecava, el 2000, a iniciativa privada i municipal, un altre projecte: el Camp d'Aviació de la Sénia. El 2011 s'inaugurava a Faió (Saragossa), un «museu» privat molt rellevant quant a col·lecció. Alhora, propostes d'una gran qualitat museogràfica, com la desenvolupada al Centre d'Interpretació de l'Hospital del Molar (Tarragona), obert el 2019, i impulsat per l'ajuntament del Molar i la Universitat de Barcelona, destacaven per la seva extraordinària col·lecció de cirurgia de guerra (Sospedra, Boj, Castell, 2020). Al costat d'aquestes notables iniciatives cal destacar que col·leccions de materials recollits per associacions com Lo Riu de la Fatarella, la Trinxera de Corbera d'Ebre, o la Casa Coll a Vilalba dels Arcs (Tarragona), també van quedar obertes al públic.

TAULA II. Exposicions museals. Batalla de l'Ebre 2022	
«115 dies». Corbera d'Ebre	Exposició COMEBE. Síntesis de la batalla de l'Ebre. Bona museografia però discurs desigual.
«Les veus del front». Pinell de Brai	Exposició COMEBE centrada en el periodisme i la informació durant la batalla de l'Ebre.
«Les brigades Internacionals». La Fatarella	Exposició COMEBE sobre la intervenció estrangera a la batalla de l'Ebre.
«Hospitals de sang». Batea	Exposició COMEBE. Centrada en la problemàtica de la sanitat durant la batalla de l'Ebre
«Soldats a les Trinxeres». Vilalba dels Arcs.	Exposició COMEBE sobre aspectes de vida quotidiana en las trinxeres.
«Museu Memorial de la Batalla de l'Ebre». Gandesa	Exposició de caràcter general, vinculada al COMEBE, però amb una col·lecció important procedent del CEBE (Centre d'Estudis de la Batalla de l'Ebre)
CIARGA. «Centre d'interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aérea». Els Monjos.	Exposició sobre la aviació republicana durant la batalla de l'Ebre. Magnifica proposta museogràfica.
«Centre d'Interpretació de l'Hospital del Molar». El Molar	Entitat municipal. Exposició sobre la problemàtica sanitària durant la Batalla de l'Ebre a partir del Hospital del Molar. Museografia d'alta qualitat i extraordinària col·lecció de cirurgia de guerra.
«Camp d'Aviació de La Sénia». La Sénia	Entitat municipal. Exposició de material aeri de la Guerra Civil i rèpliques 1:1 d'avions de combat.
«Lo Riu». La Fatarella	Exposició de la Associació *Lo Riu*, centrada en el combat de Raïmats. Col·lecció rellevant.
«La Trinxera». Corbera d'Ebre	Exposició privada. Material bèl·lic divers
«Museu de la Batalla de l'Ebro». Faió.	Entitat municipal. Exposició rellevant amb una gran varietat de peces i materials de la Guerra Civil.
«Casa Coll». Vilalba dels Arcs	Exposició privada sobre el Terç de Requetès de Na. Sra. de Montserrat.

Monuments figuratius republicans

A partir del 2010, part de les iniciatives de monumentalització del camp de batalla, des del punt de vista de la memòria republicana, les va impulsar el grup de recerca DIDPATRI. Seguint criteris d'actuació basats en la història pública i l'arqueologia pública es van propiciar, des del 2002, diverses investigacions històriques i arqueològiques entorn de la batalla de l'Ebre, i la dinàmica mateixa va conduir a generar propostes de monuments, exposicions i memorials. Així durant el període 2002-2010 es van estudiar i excavar diversos aeròdroms republicans de les comarques del Penedès i l'Alt Camp, implicats en la batalla

d'Ebre (Íñiguez, 2002; Coma, Rojo 2010; Hernández, Rubio, Besolí, Íñiguez, Sospedra, 2019). La socialització dels coneixements va comportar, el 2011, la creació d'un centre d'interpretació singular, el CIARGA, que alhora es va complementar amb una primera iniciativa de monumentalització. Al costat del refugi antiaeri de la masia del Serral, es va ubicar un monument en memòria de l'aviació republicana. La responsabilitat es va traslladar a Mar H. Pongiluppi, investigadora i escultora que va assumir el disseny d'aquesta primera peça, com també la realització de les intervencions successives del programa iconogràfic promocionat per DIDPATRI. La primera proposta es va concretar en un baix relleu de bronze, de 60 x 80 cm que mostrava l'efígie d'un pilot i una esquadreta de Polikarpov I-15, els aparells que havien operat en aquell aeròdrom. L'escultora, a partir de les indicacions dels promotors i després de la valoració de diverses possibilitats, va optar per una estètica figurativa realista, propera a la tradició noucentista catalana. La placa comptava amb una inscripció que deia: «1938-1939 A la memòria de l'Aviació Republicana. Defensora de la llibertat. El Vesper de la Gloriosa». (Figura 4)

El monument implicava un clar canvi de tendència, ja que es reivindicava una unitat militar de l'Exèrcit Popular. Aquesta primera proposta implicava uns criteris no considerats fins al moment en els monuments aixecats a l'Ebre en tant que suposava:

- Una reivindicació concreta d'unitats militars de l'exèrcit republicà.
- Un reconeixement de l'acció dels combatents republicans a favor de la llibertat entesa com a valor (a partir del text de la inscripció).
- Un ús d'imatges figuratives i realistes que permetia identificar el subjecte i l'objecte de l'escultura.
- Una incorporació de símbols que permetia identificar fàcilment l'exèrcit republicà: estel de cinc puntes.

4. Baix relleu/memorial de l'aviació Republicana. Els Monjos (2011) (Arxiu DIDPATRI-UB)

Fins al moment no s'havien aixecat en l'entorn de l'Ebre, monuments que incorporessin la figura humana. L'única excepció havia estat la imatge, més simbòlica que realista, d'un soldat sostenint un estel al capdamunt del monument feixista de Tortosa del 1964. La doctrina de no-humanització practicada pel franquisme, complementada per una praxi de no monumentalització figurativa durant la transició, quedava trencada. Ara el factor humà cobrava protagonisme en un context de reivindicació del que havia estat l'epopeia de la lluita contra el feixisme. Aquesta nova doctrina va ser ben acollida per part de la ciutadania, ja que el missatge era clar, i a més a més, sintonitzava, no només amb l'estètica de la iconografia noucentista catalana, sinó també amb les tradicions escultòriques de baixos relleus desenvolupades entorn d'unitats militars de les guerres mundials. En tot cas, el debat no se centrava tant en la dimensió estètica, sinó en la variable didàctica.

S'entenia que les propostes figuratives, associades a la representació de persones o moments significatius, contribuïen a una percepció millor i més ràpida, per part de l'usuari, d'allò que s'estava reconeixent, explicant o evocant. Des d'una perspectiva didàctica, el constructivisme estableix que els conceptes s'aprenen més fàcilment quan es poden relacionar amb les idees prèvies que posseeix l'individu. Un símbol o un escrit (com a conjunt de lletres) són propostes abstractes, i no sempre possibiliten una relació fàcil amb les idees prèvies. Contràriament, una imatge realista, que mostra persones amb determinats vestits, realitzant accions, i mostrant artefactes, permet una ràpida relació amb els preconceptes sobre èpoques i activitats. En aquest sentit, la idea, sobre allò que s'evoca o representa, és més fàcilment assumible. La doctrina subsegüent, que es va materialitzar en successives intervencions, implicava concebre els monuments no només com una producció artística, sinó, bàsicament, com una producció didàctica (González-Sanz, M.; Sebares, G.; Hernàndez-Pongiluppi, M.; Boj, I. 2019).

La segona intervenció monumental que es va plantejar des de l'entorn de DIDPATRI va estar relacionada amb les excavacions realitzades a la línia fortificada de Raïmats, a la Fatarella (Tarragona), escenari dels combats del darrer dia de la batalla de l'Ebre. La defensa del lloc havia estat protagonitzada pels combatents de la 15 Brigada Mixta, unitat continuadora de la cèlebre XV Brigada Internacional. L'excavació va permetre recuperar restes esquelètiques i un material de guerra que evidenciava una batalla duríssima.

En memòria dels fets es va confegir un baix relleu de bronze que es va col·locar, el 2012, al costat de la trinxera on havien aparegut restes d'un soldat mort en combat. La placa es va dedicar indistintament als combatents de la 15 Brigada Mixta i als de la XV Brigada Internacional. El text deia: «En memòria

dels combatents de la quinzena brigada defensors de la llibertat» (Figura 5). El baix relleu representava soldats de l'Exèrcit Popular en actitud de combat. En l'àmbit icònic l'estrella de cinc puntes i les branques d'olivera presidien el conjunt, però en aquest cas la presència de l'estrella era doble, ja que també s'hi afegia a la panòplia l'estrella de tres puntes pròpia de les Brigades Internacionals.

5. Baix relleu/memorial de la 15 Brigada Mixta/XV Brigada Internacional. La Fatarella (2012) (Arxiu DIDPATRI-UB).

La inauguració d'aquesta peça va comptar amb la presència de familiars del General Rojo i del tinent coronel Mateo Merino, comandant de la 35 Divisió Internacional (Figura 6). En poc temps la placa es va convertir en un element de referència; un lloc on van sovintejar homenatges i actes de memòria. En aquesta intervenció, l'opció del baix relleu va quedar consagrada com la més funcional i segura: podia incrustar-se en el rebaix d'una roca, o en una superfície de formigó, i era gairebé impossible d'arrencar. El baix relleu, d'altra banda, resultava més econòmic que una escultura exempta, i, tenint en compte que es finançava a partir dels recursos obtinguts en projectes de recerca o de transferència, l'opció «baix relleu» es va convertir en una component funcional que, en una perspectiva d'història pública i arqueologia pública complementava les activitats de recerca (Hernàndez-Pongiluppi 2020).

6. Inauguració del memorial a la 15 Brigada. La Fatarella. Familiars del general Rojo i del Tinent Coronel Mateo Merino (2012) (Arxiu DIDPATRI-UB).

L'arranjament d'espais i peces monumentals va continuar el

7. Baix relleu en memòria de Robert Merriman i del Batalló Lincoln. Corbera d'Ebre (2019) (Arxiu DIDPATRI-UB).

2018. Durant el 2016 i el 2017, des de l'entorn de la Universitat de Barcelona es van realitzar intervencions arqueològiques a Corbera d'Ebre. Part de l'activitat de recerca es va polaritzar en l'intent de localitzar de les restes de Robert Merriman, comandant del batalló Lincoln-Washington de la XV Brigada internacional. Les restes no es van poder localitzar; tanmateix, aquesta casuística no va invalidar l'interès per aixecar un monument en memòria de Merriman i del Batalló Lincoln-Washington. (Hernàndez, Íñiguez, Wilson, Sebares, 2020). En aquest cas els promotors van ser la Universitat de Barcelona i l'Ajuntament de Corbera d'Ebre. Es va confegir un baix relleu de bronze de 60 x 40 cm (Figura 7). La peça estava presidida per l'estrella de tres puntes de les brigades internacionals. El text de la placa era el següent: «Batalló Abraham Lincoln. XV BI. Per la vostra llibertat i la nostra. A la memòria de Robert H. Merriman. Mort a Corbera d'Ebre l'abril de 1938». La placa es va muntar sobre un gran bloc de pedra i es va ubicar al pàrquing superior del Poble Vell de Corbera d'Ebre. El monument es va inaugurar l'abril de 2018, en un acte que va comptar amb la presència del cònsol dels EUA a Barcelona, Sr. Marcos Mandojana (Figura 8).

En paral·lel a aquesta iniciativa se'n va desenvolupar una altra, amb el suport de l'Associació Lo Riu i l'ajuntament de la Fatarella, a tocar del lloc de comandament del XV Cos d'Exèrcit (Rubio, X.; Hernàndez, F.X. 2015). La intervenció va voler retre homenatge al tinent coronel Manuel Tagüeña, comandant del XV Cos d'Exèrcit de l'Exèrcit Popular. Realitzar un homenatge a un comandament militar podia resultar un tema delicat, també en el cas de l'exèrcit republicà, ja que alguns dels seus comandants havien tingut comportaments discutibles des del punt de vista humà i humanitari (cas de Enrique Líster i Valentin González).

8. Inauguració del memorial a Robert Merriman (Corbera d'Ebre) amb la presència del Cónsul de EUA a Barcelona, Sr. Marcos Mandojana (2018). (Arxiu DIDPATRI-UB).

Contràriament, Tagüeña havia estat un comandant respectat per les seves tropes i va ser, sens dubte, el comandament republicà més eficaç a la campanya de l'Ebre. En aquest cas es va confegir un medalló circular, també en baix relleu. Al centre es reproduïa el bust de Manuel Tagüeña a partir d'una de les seves fotos més conegudes (Figura 9). El text de la placa deia: «Manuel Tagüeña. Honor i glòria. Cap del XV Cos d'Exèrcit de l'Exèrcit Popular de la República». La placa es va inaugurar el novembre del 2018 i va comptar amb la presència de Carmen Tagüeña,

9. Baix relleu en memòria del Tinent Coronel Manuel Tagüeña. La Fatarella (2018). (Arxiu DIDPATRI-UB).

10. Inauguració del memorial a Manuel Tagüeña, amb la presència de Carmen Tagüeña. La Fatarella (2018) (Fotografia. Carmen Tagüeña).

filla de Manuel Tagüeña (Figura 10). Com en altres intervencions, el monòlit es va convertir en un espai de memòria i homenatge.

El 2018 també es va instal·lar un element monumental en el castell de Flix seguint el model de baix relleu de bronze. L'objecte de la intervenció van ser els pontoners de l'exèrcit republicà. La peça es va ubicar en un mirador amb vista a la zona on s'havia construït el Pont de Ferro, una infraestructura de vital importància per a l'exèrcit republicà. La peça es va dissenyar i confeccionar el 2018 amb motiu del 80è aniversari de la batalla i seguia, plenament, la doctrina elaborada en propostes anteriors (Figura 11). El text de la placa deia: «En memòria dels Pontoners de l'Exèrcit de la República. Al 80è aniversari de la Batalla de l'Ebre». La part central de la placa l'ocupava la imatge d'un pontoner, amb el característic xamberg i sobre un fons que mostrava el Pont de Ferro de Flix.

El sisè monument rellevant dedicat a l'entorn republicà es va confegir a iniciativa de l'associació ADAR, amb el suport de l'entorn de la Universitat de Barcelona. Es va col·locar el 2022, en els terrenys del CIARGA, reforçant

la dimensió monumental del centre d'interpretació (Figura 12). Com en els casos anteriors, es va optar per un baix relleu en bronze de 60 x 80 cm. La peça estava dedicada a Joan Comas, cap del grup 24 de caces I-15 que havia operat des de l'aeròdrom dels Monjos.

La doctrina desenvolupada en clau d'història pública i arqueologia pública, des de l'entorn del grup DIDPATRI, i les intervencions realitzades, en col·laboració amb ajuntaments i entitats cíviques, van evidenciar la viabilitat d'impulsar dinàmiques de monumentalització, figuratives, didàctiques, comprensives i respectuoses amb la memòria. Les propostes i els treballs duts a terme en aquest sentit es van convertir en un model que contribuïa a rescatar de l'oblit un camp de batalla i la seva gent.

11. Baix relleu en memòria dels pontoners de l'Exèrcit de l'Ebro. Flix (2018). (Arxiu DIDPATRI-UB)

12. Placa en memòria de Joan Comas, heroi de l'aviació republicana. Santa Margarida i els Monjos (Arxiu DIDPATRI-UB).

Taula 3. BAIX RELLEUS DEDICATS A L'EXÈRCIT POPULAR DE LA REPÚBLICA. Batalla de l'Ebre 2022	
2011. Baix-relleu en Memòria de l'Aviació Republicana.	Els Monjos. Instal·lacions del CIARGA. Confegit a iniciativa del Grup de Recerca DIPATRI, Ajuntament dels Monjos i CIARGA.
2012. Baix-relleu en memòria de la XV Brigada Internacional 15 Brigada Mixta	La Fatarella. Ubicat en les trinxeres de Raïmats on es van desenvolupar els darrers combats de la Batalla de l'Ebre. Confegit a iniciativa del Grup de Recerca DIPATRI i l'associació «Lo Riu».
2018. Baix-relleu en memòria del Batalló Lincoln i Robert Merriman	Corbera d'Ebre. Ubicat a tocar de la zona alta del Poble Vell de Corbera d'Ebre. Confegit a iniciativa del Grup de Recerca DIPATRI i l'associació Poble Vell de Corbera
2018. Baix-relleu em homenatge als Pontoners de l'Exèrcit Popular	Flix. Ubicat en el mur d'accés al Castell de Flix. Confegit a iniciativa de l'Ajuntament de Flix i l'Associació La Cana.
2018. Baix-relleu en memòria del Tinent Coronel Manuel Tagüeña.	La Fatarella. Ubicat en l'accés al lloc de comandament del XV cos d'exèrcit. Confegit a iniciativa del Grup de Recerca DIPATRI i l'associació «Lo Riu».
2022. Baix-relleu en memòria del pilot de caces Joan Comas	Els Monjos. Els Monjos. Instal·lacions del CIARGA. Confegit a iniciativa d'ADAR, Grup de Recerca DIPATRI, Ajuntament dels Monjos.

Conclusions i epílegs

Durant dècades els escenaris de la Batalla de l'Ebre van patir un oblit interessat. Amb la mort del dictador Franco la memòria va anar despertant lentament; el camp de batalla va tornar a bategar, i la gesta dels vençuts va cobrar protagonisme. La recuperació del pols democràtic va ser inexorable, i la reivindicació i el reconeixement de la gesta republicana a l'Ebre va avançar de manera lenta però imparable. Les noves dinàmiques van impactar al camp de batalla i van generar les més diverses accions: construcció de memorials i monuments, esdeveniments de recreació històrica i de memòria, homenatges, retirada de monuments franquistes, conservació d'espais significatius, implementació de museus… i debats continuats. El camp de batalla esdevingué un lloc viu on es perllongava el vell enfrontament d'una llunyana guerra de la primera meitat del segle XX que havia deixat ferides sense cicatritzar. La conquesta d'una visió històrica rigorosa de la batalla i el respecte per la memòria continuava essent un repte per a la cultura democràtica. La pugna per l'hegemonia de la imatge d'una batalla continuava passats molts decennis. En paral·lel, però, les experiències de monumentalització del camp de batalla, impulsades des dels entorns

de recerca i les associacions cíviques del territori, mantenien una dinàmica ascendent. Els monuments col·locats i els espais de memòria recuperats, en clau democràtica i republicana, contribuïen a un nou horitzó d'educació cívica i desenvolupament cultural (Hernàndez, Rubio, Sospedra, Íñiguez, 2021). Al seu torn la praxi d'història pública i d'arqueologia pública, com a estratègia de recerca, innovació i transferència, contribuïa a una valorització ascendent del camp de batalla.

Bibliografia

BAIXERAS SASTRE, Enri (2007). *Lluís Maria Saumells. 1915-1999*. Tarragona: Diputació de Tarragona.

BENTON, Charlotte (Ed) (2017). *Figuration/Abstraction: Strategies for Public Sculpture in Europe 1945-1968*. London: Routledge, London.

BESOLÍ, Andrés, GESALÍ, David; HERNÀNDEZ, F. Xavier; ÍÑIGUEZ, David; LUQUE, Joan Carles (2006). *Ebro 1938*. Barcelona: Inédita.

BONO, María Jesús; GUIXÉ, Jordi (2010). *Cens de simbologia franquista a Catalunya. Informe i conclusions*. Barcelona: Memorial Democràtic. Generalitat de Catalunya.

BOX, Zira (2010). *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*. Madrid: Alianza Editorial.

BROSSA, Joan (2001). *Joan Brossa Or the Poetic Revolt*. Barcelona: Fundació Joan Brossa.

CARALT, Andreu (2017). *3.669 biberons: Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó 41*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

CASANOVA-NUEZ, Ester (2000). La memoria colectiva en la Sociedad Navarra de posguerra: procesos y rituales para el recuerdo de las víctimas franquistas. *Gerónimo de Uztariz*, *16, 33-42*.

CIRICI PELLICER, Alexandre (1977). *La estética del franquismo*. Barcelona: Gustavo Gili.

COLIN, John; ALEXANDER, Bill; GORMAN, John (1996). *Memorials of the Spanish Civil War*. Gloucestershire: Alan Sutton Publishing Limited.

COMA, Laia; ROJO, Maria del Carmen (2010). Arqueología y museografía didáctica en los aeródromos de guerra (1936-1939). *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*. *4*, p.165-177.

CRAVEN, Wayne (1982). *The Sculptures at Gettysburg*. Conshoocken: Eastern Acorn Press.

DUCH-PLANA, Montserrat (2019). Paisajes bélicos patrimonializados: los espacios de la Batalla del Ebro en Cataluña. En S. MICHONNEAU, S.; C. RODRIGUEZ-LÓPEZ; F. VELA, F. (coord). *Paisajes de Guerra. Huellas, Reconstrucción,*

Patrimonio (1939-Años 2000) (137-154). Madrid: Casa de Velázquez, Ediciones Complutense.

GONZÁLEZ-SANZ, Myriam; SEBARES, Gemma.; HERNÀNDEZ-PONGILUPPI, Mar.; BOJ, Isabel (2019). Arqueología pública, iconografia didàctica i memòria de la batalla de l'Ebre. *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939, 9*, p. 257-273.

GONZÁLEZ-RUIBAL, Alfredo (2012). *El último día de la batalla del Ebro. Informe de las excavaciones arqueológicas en los restos de la guerra civil en Raïmats. La Fatarella (Tarragona)*. Santiago de Compostela: CSIC-INCIPT. Informes y documentos de Trabajo.

GUIDE MICHELIN (1920). *Les Batailles de la Somme (1916-1917)*. Clermont-Ferrand: Michelin.

GUIXÉ, Jordi; ALONSO, Jesús; CONESA, Ricard (2019). *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007-2017)*. Barcelona: Los libros de la Catarata.

HELLER, Allan M. (2010). *Monuments and Memorials of Washington*, D.C.: Schiffer Publishing, Atglen Pensilvania.

HERNÀNDEZ CARDONA, Francesc Xavier (Coord) (2000). *Pla Director dels Espais històrics de la Batalla de l'Ebre*. Barcelona: Fundació Bosch i Gimpera, Universitat de Barcelona, Institut de Desenvolupament de les Comarques de l'Ebre.

HERNÀNDEZ-CARDONA, Francesc Xavier (2018). Xarli. El soldat que va morir dues vegades. *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, *8*, p. 243-259.

HERNÀNDEZ-CARDONA, Francesc Xavier; RUBIO-CAMPILLO, Xavier; SOSPEDRA-ROCA, Rafael; ÍÑIGUEZ-GRACIA, David (2021). Illustration, Re-Enactment, Citizenship and Heritage of Contemporary Conflict: The Case of the Ebro (1938). *Sustainability*. https://doi.org/10.3390/su13063425

HERNÀNDEZ CARDONA, Francesc Xavier; ÍÑIGUEZ, David; WILSON, Ann; SEBARES, Gemma (2020). Buscant Robert H. Merriman. *Ebre38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939). 10,* p. 169-181.

HERNÁNDEZ-CARDONA, Francesc Xavier; RUBIO-CAMPILLO, Xavier; BESOLÍ, Andrés; ÍÑIGUEZ, David; SOSPEDRA, Rafael (2019). Forgotten Pilots, Airfields and Aircraft: A Transdisciplinary Approach to the Memory of the Republican Air Force During the Spanish Civil War (1936-39). *Public Archaeology*, *18-1*, p. 3-27. https://doi.org/10.1080/14655187.2019.1784664

HERNÀNDEZ CARDONA, Francesc Xavier; RUBIO CAMPILLO, Xavier (2017). La batalla de l'Ebre. Complexitat i co-evolució. *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, *7,* p. 173-96.

HERNÀNDEZ-PONGILUPPI, M. (2020). Escultures, memòria y didàctica de la Batalla de l'Ebre. *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939. 10*, p. 209-223.

HENRIQUEZ CAUBIN, Julian (2009). *La batalla del Ebro*. Guadalajara: Ediciones Silente.

ÍÑIGUEZ, David (2002). *El Vesper de la Gloriosa.* Calafell: Llibres de Matrícula.

ÍÑIGUEZ, David; SANTACANA, Joan (2003). *Les fosses d'Albinyana.* Calafell: Llibres de Matrícula.

HENRIQUEZ CAUBIN, Julian (2009). *La batalla del Ebro*. Guadalajara: Ediciones Silente.

ÍÑIGUEZ, David (2002). *El Vesper de la Gloriosa.* Calafell: Llibres de Matrícula.

KING, Alex (2014). *Memorials of the Great War in Britain: The Symbolism and Politics of Remembrance. The Legacy of theGreat War*, London: Bloomsbury Publishing.

LEY 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura. Artículo 1, apartado 2. «BOE» núm. 310, de 27/12/2007

LOWE, Keith (2020). *What Monuments to World War II Tell Us About Our History and Ourselves*. New York: St. Martin's Publishing Group.

MARTÍN, Carolina (2011), *Estudio analítico descriptivo de los centros de interpretación patrimonial en España*. Barcelona: Tesis doctoral. Universitat de Barcelona. Departament de Didàctica de les Ciències Socials.

MARTINEZ BANDE, José Manuel (1988). *La batalla del Ebro*. Madrid: Editorial San Martín.

MIR, Conxita (Ed) (2013). *Duelo y memoria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en la perspectiva comparada*. Lleida: Universitat de Lleida.

MOLINERO, Carme (2007). La política de reconciliación nacional. Su contenido durante el franquismo, su lectura en la Transición. *Ayer 66*, p. 201-225.

MORCILLO, Aurora (Ed.) (2013). *Memory and Cultural History of the Spanish Civil War: Realms of Oblivion. History of Warfare*. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004259966

NORA, Pierre (1992). *Les lieux de mémoire*. París: Gallimard.

PRESTON, Paul (2011). *El holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después [The Spanish Holocaust]*. Barcelona: Debate.

PRESTON, Paul (2010). Les matances de Paracuellos. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil 1936-1939. 5*, p. 125-167.

RATJAR, Steve; Franks, FRANCES, Elizabeth (2015). *WarMonuments, Museums and Library Collections of 20th Century Conflicts: A Directory of United States Sites*, Jefferson: McFarland.

RODRIGO, Javier (2008). *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*. Madrid: Alianza Editorial.

RUBIO, Xavier.; HERNÀNDEZ, Francesc Xavier (2015). Combined Arms Warfare in the Spanish Civil War: The Assault on the Republican Defence Line at Fatarella Ridge. *Journal of Conflict Archaeology*, *10,* p. 52-69. https://doi.org/10.1179/1574077315Z.00000000043

SALLÉS, Neus; LÓPEZ, José Maria (2007). *Les fosses de la memòria. Per què cal desenterrar la història?* Barcelona: Editorial Rúbrica.

SHERMAN, Daniel J. (2001). *The Construction of Memory in Interwar France*. Chicago: University of Chicago Press.

SOSPEDRA, Rafael; FELIU, Maria.; WILSON, Ann.E.; SEBARES, Gemma.; HERNÀNDEZ-PONGILUPPI, Mar (2018). La batalla de la Fatarella, 1938. Museografia, iconografia, recreació i memoria. Un model transversal de recerca didàctica. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil espanyola, 8*, p. 229-242.

SOSPEDRA, Rafael; BOJ, Isabel; CASTELL, Julia (2020). El Molar. Museografia didáctica en un hospital de la Batalla de l'Ebre. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil espanyola*, *10,* p. 185-207.

SOSPEDRA-ROCA, Rafael; HERNANDEZ-CARDONA, Francesc Xavier (Eds.) (2022). *Guía didàctica de la Batalla de l'Ebre*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, p. 72-73.

SUBIRACHS, Judit (1989). *L'escultura commemorativa a Barcelona: (1936-1986)*. Barcelona: Llibres de la Frontera.

TAGÜEÑA LACORTE, Manuel (1973). *Testimonio de dos guerres*. Mèxic: Oasis.

VILARRUBIAS SOLANES, Felio A. (1995). *La IV División de Navarra: por la ruta del honor y de la fe, 1936-1939*. Barcelona: Hermandad de la IV Division de Navarra en Cataluña.

WINGATE, Jennifer (2017). *Sculpting Doughboys: Memory, Gender, and Taste in America's I War World Memorials*. London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315088327

WINTER, Jay. (2014). *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History.* Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781107589087